

تقابل شریعت و طریقت در دوران صفوی (با تکیه بر دیدگاه مقدس اردبیلی در کتاب حدیقه‌الشیعه)

چکیده

صوفیان صفوی که با فعالیت شیخ صفی‌الدین اردبیلی در قرن هفتم کار خود را آغاز کردند، به‌مرور زمان از همسویی شرایط سیاسی و اجتماعی زمانه بهره گرفته و چنان کوشیدند تا جایی که دو قرن بعد همین صوفیان تبدیل به سپاهیان جانبازی شدند که حکومت صفوی را شکل دادند. در دوران پس از شاه اسماعیل صفوی و تثبیت قدرت صفویان، درحالی که بخشی از نیاز به فقه شیعه با مهاجرت علمای شیعه به ایران فراهم شد، به‌مرور جایگاه فقها ارتقاء یافت. فقهای شیعه با مناسک صوفیان و عمل نکردن به احکام توسط ایشان، مخالف بودند و درصدد بودند تا ولو با توسل به حکومت صفوی از بی‌توجهی صوفیان به احکام فقهی بکاهند. مقدس اردبیلی به‌عنوان بارزترین فقیه شیعی در قرن دهم، در زمره مخالفان سرسخت صوفیان بود. مطالعه حاضر برای بررسی علل مخالفت مقدس اردبیلی با صوفیان در کتاب حدیقه‌الشیعه انجام شده است و بر این نکته تأکید دارد که نظر به جایگاه صوفیان در جامعه صفوی، آیا رویکرد منفی مقدس اردبیلی در قالب تقابل تاریخی فقها و صوفیه بر این رویه اثرگذار بوده است یا موقعیت خاص صوفیان عصر صفوی عامل اصلی آن بود؟ نتایج پژوهش که از بررسی منابع کتابخانه‌ای با تحلیل محتوا به‌دست آمده نشان می‌دهد که فضای تاریخی دوران تثبیت و نیاز به نهادهای دینی و حکومتی، زمینه رقابت فقها و صوفیه را تشدید کرد. مقدس اردبیلی با استناد به منابع فقهی، اعمال و رفتار صوفیان را نامشروع و مجرمانه می‌داند. او ضمن تکفیر صوفیان، هیچ تمایزی بین خوب و بد این گروه قائل نشده است.

اهداف پژوهش:

۱. واکاوی علل تقابل طریقت و شریعت در دوره صفوی.
۲. بررسی ارتباط طریقت و شریعت از دیدگاه مقدس اردبیلی با تکیه بر کتاب حدیقه‌الشیعه.

سؤالات پژوهش:

۱. علل تقابل طریقت و شریعت در دوره صفوی چه بود؟
۲. مقدس اردبیلی در کتاب حدیقه‌الشیعه چه دیدگاهی درباره شریعت و طریقت دارد؟

کلیدواژه‌ها: فقه شیعه، مقدس اردبیلی، صوفیگری، حدیقه‌الشیعه، صفویه.

مقدمه

صوفیگری به معنی دنیا‌گریزی و محبت به خلق از قرن دوم هجری به بعد در تمدن اسلامی جایگاه یافت. صوفیان اولیه زاهدانی پرهیزگار بودند اما به‌مرور زمان در دو سه قرن بعد از آن با صوفیانی عاشق‌روبرو هستیم که زهد و پرهیزکاری را با عشق به خداوند آمیخته و گاه در این مقام راز و نیاز عاشقانه تا مرحله مستی صوفیانه پیش می‌روند و هشیار می‌شوند. از حمله مغول به بعد گروه‌هایی از صوفیان در کنار زندگی زاهدانه و سکر و صحو عاشقانه به مسائل اجتماعی توجه کردند. مقدمات صف‌آرایی این صوفیان از اواخر قرن نهم به شکل جدی فراهم شد. از این زمان است که «صوفی» معنی متفاوت با گذشته پیدا می‌کند. صوفیان صفوی در قالب قزلباش با اکثر صوفیان قبل از خود متمایز می‌شدند. قزلباشان در آغاز حکومت صفویان جان‌فشانی‌ها کردند اما بعد از جنگ چالدران با شکست هیبت الهی و اعتبار مذهبی شاه اسماعیل، پیوند او و مریدانش رنگ باخت. با سست شدن اعتقاد قزلباشان به صوفی بزرگ، فصل نویی در روابط ایشان با دستگاه حکومتی آغاز شد. از سوی شاه عزادار و مأیوس تکبر و ابهتش به خوف و عزا تبدیل شد تا جایی که اکثر مواقع او به مستی و شکار گذشت. هرچند تا پایان صفویان قزلباشان هنوز خود را مطیع مرشد کامل و شاه صفوی می‌دانند اما رقابت‌های طوایف قزلباش برای دست‌نشانده کردن شاهان شروع شد و با جدیت تمام ادامه پیدا کرد. شاه اسماعیل پس از شکست چالدران، تثبیت حکومت را اولویت خود قرار داد. این سیاست در دوران تهماسب اول (۹۸۴ - ۹۳۰ هـ.ق) ادامه پیدا نمود. بدون شک صفویان نقش مهمی در گسترش تشیع در ایران داشتند. با پایان جنگ‌ها و در دوران تثبیت نیاز به برقراری همگونی فکری از طریق ارشاد و اشاعه فرهنگ شیعی فراهم آمد. نیاز به نهادهای مختلف قضایی، مدنی و آموزشی هماهنگ با مذهب رسمی در اولویت قرار گرفت و صفویان برای جبران کمبود عالمان شیعی در داخل ایران گروهی از فقیهان شیعی را از عراق و لبنان به ایران دعوت کردند. از این زمان فقهای شیعی در دستگاه حکومتی صفویان جایگاه مهمی پیدا کردند که برای صوفیان قزلباش هموار نبود و رقابت اهل‌قلم و اهل شمشیر به‌نوعی آغاز شد. فقیهان همچنین با اصرار بر اجرای قوانین شریعت از عمل نکردن به احکام توسط صوفیان اهل طریقت ناخشنود بودند و نسبت به این موضوع میان مردم آگاهی‌رسانی کرده و گاه از حکومت نیز در محدود کردن اهل طریقت کمک می‌گرفتند. مقدس اردبیلی (متوفی ۹۹۳ هـ.ق)، از فقهای خوش‌نام و مشهور دوره صفوی است که گرچه از اردبیل برخاست و دوره‌هایی از آموزش خود را در شهرهای ایران گذراند ولی بعداً ساکن نجف شد و در آنجا شهرتی ویژه یافت. مقدس اردبیلی در کتاب «حدیقه‌الشیعه»، آغازگر و مرجع جریان جدال فقها و صوفیان به شمار می‌رود و در آن فصلی را به مطاعن صوفیه اختصاص می‌دهد. اهمیت اختلاف میان صوفیان و فقیهان در تاریخ تشیع بر کسی پوشیده نیست و زمانه‌ی کنونی هم از این اختلافات خالی نیست. آغاز این اختلافات و یافتن علت اختلافات میان این دو گروه، می‌تواند برای تصمیم‌گیرندگان امر سیاست و حکومت در این زمان نیز راهگشا باشد.

در مورد علت‌های اختلافات و نقش زمانه‌ی سیاسی بر اختلافات، تحقیق مستقلی صورت نگرفته اما در حواشی این موضوع پژوهش‌هایی صورت گرفته است. جعفریان (۱۳۶۹) در مقاله‌ای با عنوان «رویاری فقیهان و صوفیان در عصر

صفوی»، گزارشی از مخالفان صوفیان و نوشته‌های ایشان در رد صوفیه را ارائه کرده است. او در این مقاله فقط به روایت داستان اختلافات پرداخته است و اشاره‌ای به دلایل سیاسی و نقش شرایط تاریخی نداشته است. جعفریان چندی بعد مضمون این مقاله با شرح گسترده در کتابی با عنوان سیاست و فرهنگ روزگار صفوی به چاپ رساند که در آن به موضوع حاضر تعرضی نشده است. آقاجری (۱۳۸۹) در کتاب «مقدمه‌ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی» به بیان رویدادی سیاسی و فرهنگی دوران پادشاهی هر یک از شاهان صفوی پرداخته و ضمن آن داستان اختلاف میان فقیهان و صوفیان را به صورت عمومی بیان کرده است. صفت گل (۱۳۸۱) در کتاب «ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی» به سیر نهادینه شدن دستگاه دینی در این دوران پرداخته است اما از درگیری‌های علما به‌ویژه مقدس اردبیلی و صوفیان یاد نکرده است.

نتیجه‌گیری

دوره صفویه نقطه عطفی در تاریخ ایران در دوران اسلامی است این حکومت به دست صوفیان صفوی تأسیس شده بود. مسلک صوفیه در طول زمان به تدریج از صورتی صرفاً زاهدانه به ترکیبی از زهد و عشق نقل مکان کرد و بعدها در دوران مغول متأثر از فضای تاریخی پس از سقوط خلافت شد و ضمن تنوع در طریقت‌های مختلف مورد توجه شیعیان نیز واقع شد و همزمان کارکردهای اجتماعی خود را در قالب فعالیت‌های جوانمردانه توسعه داد. گرچه این فضای تاریخی فرصتی برای زهد فروشی و صوفی‌نمایی هم شده بود اما پیروان شیخ صفی‌الدین که پس از چند نسل در همین دوران آشفته‌ی مغول و پس از آن توانسته بودند به عنوان رقیبی قدرتمند برای ترکمانان ظهور کنند در سال ۹۰۷ ق با خروج شاه اسماعیل صفوی قدرتی ملی را تشکیل دادند که هسته‌ی اصلی آن در دست قزلباشان بود با تصرف کشور ایران و نیاز به نهادهای حکومتی و دینی، رقابت میان صوفیان شروع شد و شاه هم مقام معاونت خود را به کسی خارج از طوایف قزلباش داد. با شکست چالدران نه تنها ابهت شاه فروریخت بلکه دیوار بی‌اعتمادی قزلباشان هم بالاتر رفت و رقابت و دخالت ایشان ضرورت ایجاد نهادهای حکومتی و دینی را بیشتر می‌کرد. در شرایطی که حضور علمای دینی در دستگاه حکومتی و اصرار آن‌ها بر شریعت برای اهل طریقت ناخوشایند بود بلکه علما را رقیب خود می‌دیدند، تلاش علما برای اثبات دیدگاه‌های خود در این دوران و بعد از آن قابل توجه است. مقدس اردبیلی، از جمله عالمان شیعه‌ای بود که در دستگاه حکومتی صوفیان وارد نشد اما با تألیف کتابی به نام حدیقه‌الشیعه که در بابی از آن به ذکر مطاعن صوفیه پرداخته است قطب توجه مخالفان صوفیه شده و از او به عنوان پرچم‌دار این نهضت در نیمه نخست دوران صفویه یاد می‌شود. مقدس اردبیلی با استفاده از فرصت و فضای تاریخی موجود که به فقها در برابر صوفیان بهاداده می‌شد صوفیان را غیر شیعه و یکسره ملعون دانسته است. او تمام منکراتی که منسوب به برخی از فرقه‌ها بوده و یا از طرف شیادان صوفی نما انجام می‌شده به عنوان مستند خود دانسته است و با استدلال فقهی و تاریخی آن‌ها را رد کرده است. این دیدگاه نه تنها در دوران صفوی بلکه در دوره‌های بعد هم مبنای مخالفت با صوفیان قرار گرفت. به نظر می‌رسد اوضاع آشفته‌ی پس از تهماسب اول و نگرانی مقدس اردبیلی از تزلزل بنیادهای شیعه در قصد او از تألیف این کتاب بی‌تأثیر نبوده است.

منابع:

- آقاجری، سید هاشم. (۱۳۸۹). مقدمه‌ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی، تهران: طرح نو.
- ابن‌بزار، درویش توکلی بن اسماعیل. (۱۳۷۳). صفوه‌الصفاء، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، اردبیل: ناشر مصحح با همکاری هیئت اردبیل‌شناسی.
- ابن‌خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۳۶۹). مقدمه ابن‌خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، جلد دوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- افندی‌الاصفهانی. (۱۴۰۱ق). ریاض‌العلماء و حیاض‌الفضلاء، تحقیق السید احمد الحسینی، جلد یکم، قم: مکتبه آیه‌الله المرعشی.
- ترکمان، اسکندربیک. (۱۳۸۷). تاریخ عالم‌آرای عباسی، تصحیح ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- تنکابنی، محمد بن سلیمان. (۱۳۸۳). قصص‌العلماء، به کوشش محمدرضا برزگر خالقی و عفت کرباسی، تهران: علمی و فرهنگی.
- تکمیل همایون، ناصر. (۱۳۸۲). «نقش تشیع در جنبش‌های سیاسی صوفیان قزلباش»، مجله تاریخ اسلام، شماره ۱۳، صص ۱۹۴-۱۵۹.
- جعفریان، رسول. (۱۳۶۹). «رویارویی فقیهان و صوفیان در عصر صفویان»، چاپ‌شده در نشریه کیهان اندیشه، شماره ۳۳، صفحات ۱۲۷-۱۰۱.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۸). سیاست و فرهنگ روزگار صفوی، جلد اول، تهران: نشر علم.
- حسن‌زاده مراغه‌ای، صادق. (۱۳۷۵). «بررسی حدیقه‌الشیعه»، چاپ‌شده در نشریه آینه پژوهش، شماره ۳۹، صص ۶۷-۵۶.
- حسینی خاتون‌آبادی، سید عبدالحسین. (بی‌تا). وقایع‌السنین و الاعوام، تصحیح محمدباقر بهبودی، تهران: اسلامیه.
- خوانساری، میر سید محمدباقر. (۱۳۵۷). روضات‌الجنات فی احوال‌العلماء و السادات، ترجمه محمدباقر ساعدی خراسانی، جلد اول، تهران: اسلامیه.
- دانش‌پژوه، محمدتقی. (۱۳۵۰). «یک پرده از زندگی شاه‌تھماسب صفوی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۲۸، صص ۹۹۷-۹۱۵.

- ذکاوتی قراگوزلو، علیرضا. (۱۳۹۰). بازشناسی و نقد تصوف، تهران: سخن.
- روملو، حسن بیگ. (۱۳۵۷). احسن التواریخ، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: بابک.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۹). جستجو در تصوف ایران، تهران: امیرکبیر.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۳). ارزش میراث صوفیه، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سعدی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۶). گلستان، با مقدمه و شرح حسن احمدی گیوی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شیخ بهایی، محمد بن حسین. (۱۳۷۶). کشکول شیخ بهایی، ترجمه عزیز الله کاسب، تهران: گلی.
- صفت‌گل، منصور. (۱۳۸۱). ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی، تهران: رسا.
- عطار، شیخ فریدالدین. (۱۳۷۷). تذکره الاولیاء، تصحیح محمد استعلامی، تهران: انتشارات زوار.
- عقیلی، سید احمد. (۱۳۹۵). «تحلیل تاریخی عملکرد قزلباشان قبل و بعد از تشکیل دولت صفوی»، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، شماره ۱۸، صص ۱۶۵-۱۳۲.
- عین‌القضات، ابوالمعالی احمد بن محمد. (۱۳۷۰). تمهیدات، تصحیح عقیف عسیران، تهران: منوچهری.
- غنی، قاسم. (۱۳۸۳). تاریخ تصوف در اسلام، تهران: انتشارات زوار.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۱۳۸۷). رساله قشیریه، ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی، تصحیح بدیع‌الزمان فروزان فر، تهران: زوار.
- قمی، قاضی احمد. (۱۳۸۳). خلاصه‌التواریخ، تصحیح احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.
- گوهرین، سید صادق. (۱۳۸۲). شرح اصطلاحات تصوف، ده جلد، تهران: زوار.
- مجیر شیبانی، نظام‌الدین. (۱۳۴۶). تشکیل شاهنشاهی صفویه، تهران: دانشگاه تهران.
- معصوم علیشاه، محمد بن معصوم شیرازی. (بی‌تا). طرائق الحقایق، جلد اول، تصحیح محمدجعفر محجوب، تهران: سنایی.
- مقدس اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۳۸۳). حدیقه‌الشیعه، جلد اول، تصحیح علی‌اکبر زمانی نژاد، قم: انصاریان.
- مقدس اردبیلی، احمد بن محمد. (بی‌تا). حدیقه‌الشیعه، به کوشش حسین فشاهی، تهران: علمیه اسلامیة.

مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۸۷). مثنوی، تصحیح عزیز الله کاسب، تهران: گلی.

میهنی، محمد بن منور. (۱۳۷۷). اسرارالتوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، جلد اول، تهران: آگه.

نفیسی، سعید. (۱۳۴۳). سرچشمه تصوف در ایران، تهران: انتشارات کتاب‌فروشی فروغی.

نوایی، عبدالحسین؛ غفاری فرد، عباسقلی. (۱۳۹۲). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه، تهران: سمت.

نویدی شیرازی، عبدی‌بیک. (۱۳۶۹). تکمله‌الخبار، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: نشر نی.

هدایت، رضاقلی‌خان. (۱۳۳۹). تاریخ روضه‌الصفای ناصری، جلد هشتم، قم: حکمت.